

*Н. В. Атаманова,
викладач кафедри теорії та історії держави і права
Інституту національного та міжнародного права,
Міжнародний гуманітарний університет*

ПРАВОВИЙ ПРОСТІР ЕПОХИ СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА ЯК ФЕНОМЕН ТВОРЕННЯ ЙОГО ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ

Для характеристики правового порядку в Україні XIV–XVII століть саме територіальний аспект його функціонування має особливе значення тому, що територіальна роздробленість, неусталеність території, постійна зміна територіальної конфігурації, існування тих чи інших територій України під владою різних держав спричиняли особливості правового розвитку нашої країни і її правового порядку. Це й визначає те, що правовий порядок в Україні епохи козацтва належить розглядати на тлі правового простору, що існував у різні періоди зародження, розквіту і занепаду козацтва.

Категорія «правовий простір» доволі широко використовується у сучасній юриспруденції для позначення тієї складової існування суспільства, яка пов'язана з правом. Як зазначає І. Н. Барциц, правовий простір уявляє собою певну сферу регламентування юридичними нормами моделей правомірної поведінки держави, її складових, і громадян у кордонах території даної держави і конкретного історичного часу [1, с. 24]. Таким чином, поняття правового простору має поєднувати у собі як офіційно використовувані державою, так і продуковані самим суспільством засоби правового регулювання відносин між людьми, єдність і цілісність яких охоплює певний людський і територіальний простір. Категорія «правовий простір» відносно правового порядку дає змогу говорити про певні соціальні, просторові, темпоральні та духовно-культурні чинники, на тлі яких розгортається правовий порядок. Певною мірою і сам правовий порядок є елементом правового простору.

Правовий простір України, на тлі якого формувалося козацтво і створюваний ним правовий порядок, відноситься до кінця XIV ст. – періоду, щодо якого є певні історичні згадки про козацтво. Власне в цей період активно складаються соціальні умови, які спричинили виникнення масового козацького стану, його соціальну і правову інституціоналізацію та роль у суспільному і правовому житті України у подальшому. Особливістю цього, початкового для виникнення козацтва, періоду історії України, є «... хоч і поступовий, але неухильний розвиток феодального способу виробництва, коли... припинялося дроблення окремих земель, з'являлися передумови для їх об'єднання» [2, с. 126].

Першими на території Південно-Західної Русі об'єднання феодально роздроблених князівств намагалися здійснити Галицько-Волинські князі, володіння яких інколи охоплювали до 90 % українських територій. В постійній боротьбі із загарбниками (Ордою, Литвою, Польщею, Угорщиною) Галицько-Волинське князівство гідно репрезентувало себе в світі як спадкоємець Київської держави [3, с. 97–98], значною мірою зберегло традиції правового розвитку Київської Русі. Передусім, тут збереглася дія Руської правди у Короткій, Поширеній та Скороченій редакціях. Руська правда справила свій вплив на подальший розвиток права на українських

землях, зокрема, на зміст II Статуту Великого князівства Литовського, чинному в Галицько-Волинській землі і відомого під назвою Волинського. Поширена редакція Руської правди, автором якої вважається Володимир Мономах, вирізняється широким представництвом норм цивільного права та норм, які регламентують правове становище напіввільного та невільного населення. Регламентація становища напіввільного та невільного населення, закладена Поширеною редакцією Руської Правди, була важливою засадою станової стратифікації суспільства, яка знайшла подальше відображення у Литовських статутах, що, загалом, значною мірою, стало підґрунтям бурхливого розвитку козацтва у XVI ст. через невдоволення народних мас феодальним гнобленням.

У сфері кримінального права Руська правда закріплює трансформацію розуміння злочину від образи, що завдає певні матеріальні та моральні збитки, до порушення закону. Тобто, у Руській правді зроблено перший крок до закріплення розуміння злочину як за матеріальними, так і за формальними ознаками. Тут, можливо, було закладено деякі підстави розвитку т. зв. розшукового процесу (який розквітає у XVIII ст.), адже йшлося про трансформацію приватного обвинувачення («образи») у публічне («порушення закону»). Зазначимо, що общинний характер життя був властивий і запорозьким козакам, що, зокрема, знайшло відображення у пануванні громади, нерозвинутості приватної власності тощо. Тілесні покарання існували тільки для холопів; вільних людей вони не торкалися. Як підкреслюють дослідники, «про розвинене почуття честі в староукраїнському громадянстві свідчать високі кари за образу» [4, с. 279].

У XIV–XVI ст. значна частина українських земель опинилася під владою Великого князівства Литовського. Могутність Литви, вільної від золотоординського ярма, неухильно зростала. Особливо зміцніла Литовська держава у середині XIV ст. Саме в цей час Східна Волинь, Поділля, Київщина, Чернігово-Сіверщина були приєднані до Литви. Князі Південно-Західної Русі в тих складних умовах бачили у Великому князівстві Литовському реальну військову силу, здатну надати їм значну допомогу. Розуміючи це, литовські феодали поширювали свою експансію, використовуючи для цього і силу зброї, і дипломатичні союзи, і відкрите захоплення сусідніх територій. Так здійснювалося приєднання основної маси українських земель Великим князівством Литовським [2, с. 128].

Як підкреслює Михайло Грушевський, українські князівства «...жили своїм життям, особливо не відчуваючи своєї належності до Великого князівства Литовського. Вони знали свого князя, а князь цей, хоча й походив із литовської династії, за декілька десятків років свого перебування у цій землі – деколи навіть народжений і виріс у ній, встиг зжитися зі своєю землею, приноровитися до її життя, її населення. Землею правили під його верховною владою місцеві бояри, за старими порядками і правами, то ж якщо населенню не було краще під новим правлінням, то у всякому випадку і відчутних перемін воно не відчувало, і національне життя не зазнавало якихось обмежень, ніхто не відсував на задній план місцевих людей, не обмежував їхньої мови і писемності. Нові князі по мірі сил і можливості прагнули сприяти українській культурі і церкві» [5, с. 149].

Головними джерелами права в українських землях Литовсько-Руської держави були: звичаєве право, Руська правда, великокнязівське законодавство (привілеї: обласні, земські, міські), Судебник Казимира IV 1468 року, статuti, магдебурзьке

право. Значний масив суспільних відносин в умовах слабкості литовської державної влади на території України та низької її нормотворчої активності регулювало звичаєве право, норми якого були настільки авторитетними, що про їх ліквідацію не йшлося в принципі.

Цікаво, що королівські Привілеї і Грамоти не тільки не обмежували вплив українського звичаєвого права, але, навпаки, закріплюючи автономію українських земель у складі Литовського князівства, забезпечували «добровільні християнські права», що базувались на староруському праві, тобто розвивали і конкретизували головні положення Руської правди [3, с. 131]. Це ж стосується і збірок законодавства – Судебника Казимира IV, який ґрунтувався на положеннях Руської правди та найважливішої пам'ятки права Литовсько-Руської держави – Статутів.

Таким чином, простежується наступність ціннісно-нормативної системи Київської Русі, її зв'язок з правовою системою Володимир-Волинського князівства, звичаєвим правом українських земель Литовсько-руської держави, певною мірою з правом Речі Посполитої та звичаєвим правом, а, відтак, і правовим порядком Запорізької Січі.

Все це у поєднанні з соціально-економічними та національними факторами утворило потужні причини виникнення козацтва, козацько-селянських повстань проти польської шляхти та широкого національно-визвольного руху.

Тож, говорячи про правовий простір України епохи становлення козацтва, необхідно зазначити, що його розвиток був тісно пов'язаний з впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Серед перших слід мати на увазі політико-правовий спадок Київської Русі та Галицько-Волинського князівства як незалежних державних утворень, що в історичній ретроспективі передували Війську Запорозькому та Гетьманщині.

На цьому тлі і формувалися витоки правового порядку Запорізької Січі, як феномена козацької вольності, інституту правового життя козацтва, що став важливим етапом у розвитку державно-правової традиції українського народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барциц И. Н. Правовое пространство России : вопросы конституционной теории и практики / И. Н. Барциц. – М. : Издательство Московского университета, 2000. – 496 с.
2. Історія держави і права України : підручник : у 2-х т. [за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка]. – К. : Ін Юре, 2003. Т.1. – 2003. – 656 с.
3. Музиченко П. П. Історія держави і права України : навчальний посібник / П. П. Музиченко. – К. : Знання, 1999. – 662 с.
4. Голубець М. Велика історія України [Електронний ресурс] / М. Голубець. – Львів : Видавництво Івана Тиктора, 1935. Т. 1. – Режим доступу: <http://www.exlibris.org.ua/greathistory/r14.html>
5. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К. : Левада, 1995. – 696 с.